

HELYTÖRTÉNETI EMLÉKEK ÉS EGYETEMES ÉRTÉKEK VÉDELME ÉS SZEREPE A TÁJKARAKTERBEN – TÁJVÉDELEM EGY VILÁGÖRÖKSÉG HELYSZÍNEN

Csima Péter – Pádárné Török Éva

Bevezetés

A Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszéken két évtizede folyó egyedi tájérték kataszterezések eredményeinek ismeretében keresték meg tanszékünket három évvel ezelőtt Tokaj-hegyaljai környezetvédő civil szervezetek azzal a kéréssel, hogy mérjük fel a világörökségi listára felvett borvidéki tájhoz tartozó néhány település egyedi tájértékeit. Abban az időben még javában folyt a vita a szerencsi szalmatüzelésű hőerőmű engedélyezéséről vagy létesítésének tiltásáról. A vitában – remélhetően véglegesen – a létesítést elvető álláspont érvényesült. Az elutasításban jelentős szerepe volt annak, hogy a beruházás a térség jövőbeni sorsa szempontjából kiemelt fontosságú világörökségi cím megtartását veszélyeztette. Ugyanakkor kiderült, hogy eddig nem készültek el a Tokaj-hegyaljai borvidék világörökségi jelentőségét alátámasztó értékleltárok. Korábbi gyakorlatunkat folytatva egyetemi hallgatói csoportokkal szakmai terepgyakorlatok keretében kezdtük el a felméréseket, és két év alatt hat település egyedi tájérték kataszterét készítettük el és adtuk át az érintett települések önkormányzatainak, valamint az értékvédelmet is felvállaló helyi civil szervezeteknek.

Az egyedi tájérték kataszterezések mellett néhány évvel ezelőtt kezdtük el tanszékünkön a tájkarakter vizsgálatok módszertanának kidolgozását célzó kutatásokat. Amikor 2011-ben felmerült a Tokaj-hegyaljai világörökség helyszín történeti tájjá nyilvánítása, adódott a felismerés, hogy a tájkarakter vizsgálatainkat célszerű erre a térségre is kiterjeszteni.

Kutatási cél és módszer

A tájvédelem lényegesen többet jelent, mint csupán az építészeti értékek védelme (hagyományosan műemlékvédelmi feladat) és többet, mint a tájak természeti értékeinek védelme (természetvédelmi feladat). Ezért is nevezzük „általános tájvédelemnek”, amibe beleértjük a tájhasznosítási lehetőségek (tájpotenciál) hosszú távra megőrzésének védelmét, a kedvező tájképi adottságok megőrzését, és táj összes, külön jogszabállyal

nem védett természeti és kultúrtörténeti értékeinek megőrzését, valamint a tájkarakter védelmét szolgáló tevékenységek összességét. Az általános tájvédelem célja: a lakosság számára fontos táji adottságok megőrzése a védett és a nem védett tájakban.

Meglátásunk szerint szellemében pontosan erről szól az Európai Táj Egyezmény, amihez 2005-ben Magyarország is csatlakozott, majd 2007-ben törvényt hozott az abban vállalt kötelezettségek megvalósítására (2007. évi CXI. törvény).

Tájkarakter kutatásunk támaszkodik ugyan a több évtizedes hazai tájtervezési gyakorlatban kidolgozott tájvizsgálati szempontokra, mégis más amiatt, hogy a tájrendezés hármass céljából (fejlesztés–védelem–helyreállítás) egyértelműen a tájvédelmet szolgálja. Az ország több térségében kiválasztott mintaterületeken folytatott vizsgálatoknak pedig konkrét célja a tájkarakter védendő elemeinek és a védelem módjának a meghatározása is. Döntően terepi megfigyelésekre támaszkodó mintaterületi kutatásaink elsősorban tematikus jellegűek, ami szerint egyes tájhasználati módokra, illetve egyes, a tájkarakterben meghatározó szerepű tájelemekre irányulnak.

Eddigi tematikus tájkarakter kutatásunk mintaterületeinek típusai – és a kutatásban részt vevő munkatársaink a következők: mezőgazdasági termelés tervei – *Dublinszki-Boda Brigitta*; külszíni bányák – *Módosné Bugyi Ildikó*; közepes és nagy tavak – *Boromisza Zsombor*; rurális tájak kis települései – *Csima Péter*. Valamennyi mintaterületen kiemelten foglalkoztunk a kultúrtörténeti egyedi tájértékek tájkarakterben betöltött szerepével.

Tokaj-Hegyalja világörökség helyszín

Az UNESCO Világ Örökség Bizottsága 2002-ben vette fel a Tokaji borvidéket a Világörökség listára, úgynevezett „kultúrtájként”. A szervezet által 1972-ben elfogadott Világörökség Egyezmény ugyan ilyen kategóriát nem tartalmaz, később mégis elfogadottá vált a jelző és eddig – a kulturális örökségként felvett 725 helyszín közül – tizenöt ezzel a megnevezéssel meghatározva került fel a listára. A *Világ Örökség Központ* 2008-ban kiadott „irányelvei” (*Guidelines*, 2008) pedig a hivatalosan alkalmazott terminológia részévé is tették az ICOMOS-tól átvett, a magyar tájépítészeti szakma által elfogadott és használt tájértelmezés szerint azonban ellentmondásosan hangzó besorolási kategóriát. A 2011-ben a világörökségről jóváhagyott hazai törvényünk „Tokaj-hegyalja történelmi borvidék kultúrtáj”-ként nevezi meg az érintett térséget.

A helyszín „magterületeként” meghatározott 13 245 hektárnyi összefüggő terület kilenc település: Tokaj, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Mád, Mezőzombor, Rátka, Szegi, Tarcál, Tállya közigazgatási területét érinti. Közülük Bodrogkeresztúr teljes belterülete, Tállya, Mád és Tarcál belterületének egy része, döntően az ősi településközpontok is a világörökséghez tartoznak. A magterület és a pufferzóna együttes területe, 27 település teljes közigazgatási területével, 81 993 hektárt tesz ki. A pufferzóna négy településében – Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon, Hercegkúton és Tolcsván – külön meghatározott pincék, illetve pince-együttesek a Világörökség helyszín elemei.

A Tokaj-Hegyalján folyó kutatásunk sajátos célja: kapcsolatok feltárása a tájkarakter, azon belül a tájkarakterben is fontos szerepet játszó helytörténeti emlékek, illetve a világörökségi helyszín egyetemes értéke között. Ez az összevetés azonban egyelőre csak részleges lehet, és csak akkor válhat teljes körűvé, ha már valamennyi településben rendelkezésünkre fog állni a kultúrtörténeti egyedi tájértékek katasztere. A tájkarakter elemzéseket eddig a Tokaj-hegyaljai világörökség helyszín hat településében

– Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Erdőhorváti, Mád, Tállya, Tolcsva – folytattuk, azokban, amelyek tájérték katasztereit 2009 -2011-ben egyetemi hallgatók közreműködésével elkészítettük.

A tájkarakter egy táj vagy tájrészlet jellemző tulajdonságainak összessége, ami lehetővé teszi más tájaktól, tájrészletektől való megkülönböztetését, illetve más tájakkal, tájrészletekkel való összehasonlítását. Korábbi meghatározásunk szerint a tájkaraktert meghatározó legfontosabb tényezőknek tekintjük: a karakter értékű természeti elem-együtteseket, a történelmileg – évszázadok során – kialakult tájhasznosítást és tájszerkezetet, a tájképi adottságokat (azaz a tájban feltáruló látvány minőségét), valamint a tájhoz kötődő hagyományokat és érzelmeket, illetve azok kifejeződését a tájalkotó elemekben (Csima, 2008). A változatos domborzati helyzetű települések és a szőlőterületek meghatározó elemei a hegyaljai tájszerkezetnek (1. és 2 fotó).

1. fotó Erdőbénye – település a tájszerkezetben

2. fotó Tolcsva – település a tájszerkezetben

A kultúrtörténeti egyedi tájértékek körébe tartozó tájelemeknek – a tanszékünkön 1990 óta folyó felmérések tapasztalataira támaszkodva meghatározott – alapvető kritériuma, hogy valamely közösség számára identitást erősítő jelentőségük legyen. Ez a közösség elsősorban a helyi lakosság, de lehet egy etnikai csoport, egy szakmai vagy egy vallási közösség is. Azaz, valamely közösség építette, készítette, használta vagy jelenleg használja, illetve érzelmileg kötődik hozzá” (Csima, 2011). A tájkarakter oldaláról nézve a kultúrtörténeti egyedi tájértékek „a tájat használó lakosság érzelmeinek és tájhasználati hagyományainak a tárgyiasult emlékei”. Egyenként tehát a településtörténet és a tájalakítás emlékét őrző helytörténeti emlékek.

Kultúrtörténeti egyedi tájértékek a Tokaj-hegyaljai tájban

A kataszterezett hat településben összesen 514 kultúrtörténeti egyedi tájértéket mérünk fel. Ebből 269 a településsel kapcsolatos (például építészeti, vallási, temetkezési); 175 a termeléssel (döntően a szőlőtermesztéssel és a borászattal) kapcsolatos; 23 a közlekedéssel kapcsolatos és 47 a történelmi és helytörténeti emlékek típuscsoportjába tartozik. A kultúrtörténeti egyedi tájértékek száma más térségek településeivel összehasonlítva magas, annak ellenére, hogy bizonyos értékfajták, mint például a hagyományos állattartás emlékei közül Tokaj-hegyalján is sok elpusztult.

Helytörténeti emlékek és egyetemes értékek Tokaj-Hegyalján

Az UNESCO definíciója alapján a hazai világörökség törvényben megfogalmazva egyetemes értéknek az a tájelem tekinthető, amely „*kivételessége és páratlansága miatt nemzetközi szempontból is kiemelkedő és egyedi – kulturális, illetve természeti – örökségi jelentőségű, ennélfogva folyamatos megőrzése és védelme az egész emberiség, a jelen és jövő generációi számára kiemelkedő fontosságú.*”

Kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy vannak-e az egyedi tájértékként besorolható helytörténeti emlékek között olyanok, amelyek egyúttal a világörökségi helyszín egyetemes értékét is bizonyítják? Tájérték felméréseink azt igazolták, hogy a helytörténeti emlékek egyes típusai a Tokaj-hegylajai táj olyan különleges alkotóelemei, amelyek más hazai tájaktól és a világ más borvidékeitől is karakteresen megkülönböztetik.

A sok évszázados tájalakítás, generációk sokasága verejtékes munkájának emlékét őrzik a hegyaljai „*bástyák*” és „*kőgátak*”. A művelés könnyebbé tétele érdekében a parcellákról kihordott kövek néhol 5-6 méter szélességű, embernél is magasabb bástyákat képeznek (3. fotó). A kőgátak a szőlőteraszokat megtámasztó, szárazon rakott falak, amelyek nem csak a ma is művelt szőlők látványát uralják, hanem a hegyoldalak magasabb fekvésű sávjában egykor művelt, de mára felhagyott területeken is megjelennek (4. fotó). Az egykori teraszokat egyes tájrészletekben már sűrű erdő fedi, máshol fajgazdag sziklagyep társulások jöttek létre rajtuk, amelyek védett lágyszárú fajok sokaságának nyújtanak élőhelyet.

3. fotó Mádi bástyák

4. fotó Tolcsvai kőgátak

A hagyományos borgazdálkodás emlékei az ugyancsak évszázadok alatt kiépített hegyaljai *pincék*, *pince-együttesek*, amelyeknek a táj képét nagymértékben meghatározó elemei a helyi népi építészeti sajátosságokat kifejező bejárati homlokzatai (5. és 6. fotó). Belterületi vagy településszegélyi, egyedülálló vagy csoportos, utcasoros vagy halmazos elhelyezkedésük településenként eltérő sajátosság. A belterületi pincék településképi és településszerkezeti jellege attól is függ, hogy bejáratauk lakótelekre vagy közterületre nyílik.

5. fotó Erdőbényei pincék a Fő utcán

6. fotó Tolcsvai pince homlokzat

A magyar nemzet történelmében nagy jelentőségű korszak, a Rákóczi szabadságharc emlékét őrzi a *Rákóczi családhoz kötődő kultusz* – népi legendák és hiedelmek – illetve a II. Rákóczi Ferenc tiszteletét jelképező szobrok (például Erdőbényén és Bodrogkeresztúron).

Az országban egyedül a Hegyaljáról ismertek a Bacchus-kultusz hagyományát őrző *Bacchus/Baksus szobrok* (Csoma, 1999:27-28), amelyek a helyi lakosság szőlőhöz és a borhoz fűződő különleges, egyedi kapcsolatának, érzelmeinek tárgyi kifejeződési (7., 8. és 9. fotó).

7. fotó Bacchus szobor
Bodrogkeresztúron

8. fotó Bacchus szobor
Mádon

9. fotó Bacchus szobor
Tályán

A felsorolt tájelemek – sok más kultúrtörténeti emlékekkel együtt – egyenként helytörténeti emlékek. Összességük pedig azért, hogy a világörökségi helyszín tájkarakterének meghatározó tényezői, olyan egyetemes érték, ami a Tokaj-hegylajai táj különleges, egyedi sajátja, ami megkülönbözteti más hazai tájaktól és a világ más borvidékeitől. Megőrzésük ezért egyetemes érdek. A táj világörökségként védelmét együttesen indokolja a különleges tájkarakter a változatos domborzati helyzetű kis településekkel és a szőlőtermelő felületekkel, az ugyancsak különleges értékű hegy-ségperemi tájkép, valamint a sok évszázados hagyományos tájhasználat emlékeit

őrző egyedi tájértékek nagy száma. Különleges tájképi adottságúak azok a tájrészek, amelyekben a szőlőtermelő táj történetének jellemző szakaszai, a domborzati viszonyoktól függően alakított terepfelvezések és a különböző szőlőművelési módok együtt láthatók (10. fotó).

10. fotó Tolcsvai szőlők

Történeti táj

Jelentős szakmai eredménynek tekinthető a tájvédelmet érintő jogi szabályozás legújabb eseménye, a Tokaj-hegyaljai borvidék történeti tájjá nyilvánítása 2012 elején. Hús évvel ezelőtt *Misley Károly*val közösen készített tanulmányunkban fogalmaztuk meg először Magyarországon a történeti/történelmi táj védettségi kategória bevezetésének szükségességét a különleges történelmi jelentőségű tájak védelme érdekében (*Csima–Misley, 1991*). 1993-ban nemzetközi konferencia foglalkozott a kérdéskör hazai vonatkozásaival, az ott elhangzott előadás keretében a történeti tájjá nyilvánításra legalkalmasabbnak javasoltuk a zempléni tájat Tokaj-Hegyaljával (*Csima, 1993*). Azon kívül azonban, hogy 2001-ben a fogalom bekerült a kulturális örökség védelméről szóló törvénybe (2001. évi LXIV. tv.), napjainkig semmi nem történt a történeti tájak ügyében. Tokaj-Hegyalja példája remélhetőleg ráirányítja a figyelmet további történeti tájak kijelölésének szükségességére és lehetőséget teremt a témával kapcsolatos szakmai kutatások újraindítására és rávilágít a sajátos tájkarakter védelmi feladatok és a tájvédelmi módszerek meghatározásának szükségességére.

Összegzés

A világörökségi helyszínek kezelésére vonatkozó országos szabályozással, az Tokaj-hegyalján a történeti tájjá nyilvánítással kiegészülve egyrészt megteremtődtek a megfelelő jogi keretek, másrészt megújultak és kibővültek a szakmai lehetőségek a nem-

zetközi listára felvétel alapját képező, különleges adottságú táj hatékony és szakszerű védelméhez.

Remélhetőleg a térségben élnek is ezzel a lehetőséggel az érintett szervezetek és hatóságok, a gazdálkodók és mindenekelőtt a tájban és a tájból élő lakosság. Bízunk benne, hogy nem fog elveszni a TÁJ és a TÁJVÉDELEM ügye a számtalan részérdek között. Tokaj-hegyalja a tájhoz értő szakemberek hatékony közreműködésével, a tudatos tájtervezéssel megalapozott tájfejlesztés, a tájhasznosítás és a tájvédelem szempontjait együtt kezelő tájgondozás térsége lehet, egyben mintaként szolgálva az ország más, hasonlóan értékes tájainak védelméhez. Ezt a tevékenységet alapozhatják meg a tájérték felmérések és az összehasonlító tájkarakter elemzések.

IRODALOMJEGYZÉK

Csima Péter–Misley Károly (1991): *Historische Landschaft in Ungarn*. Anthos, Zürich, 30. Jahr:4. pp. 14-18

Csima Péter (1993): Történelmi tájak védelmének elvei és lehetőségei Magyarországon. pp. 82-85. In. Román A. (szerk.): *Kultúrtáj – történeti táj – műemlékvédelem*. Nemzetközi Tudományos Konferencia előadásai. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, Budapest, Keszthely.

Csima Péter (2008): Tájvédelmi szabályozás a településrendezési tervekben. pp. 401-408. In. Csorba P. – Fazekas I.(szerk.): *Tájkutatás-tájökológia*. Meridián Alapítvány, Debrecen.

Csoma Zsigmond (1999): *Szent Vincétől Szent János poharáig*. Centrál Európa Közhasznú Alapítvány, Budapest.

Bodrogkeresztúr kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere. Témavezető: Pádárné Török Éva. Kézirat, BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék, Budapest, Mád, 2010.

Erdőbénye kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere. Témavezető: Csim Péter és Pádárné Török Éva. Kézirat, BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék, Budapest, Erdőbénye, 2010.

Erdőhorváti kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere. Témavezető: Molnár Zsófia. Kézirat, BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék, Budapest, Mád, 2011.

Mád kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere. Témavezető: Pádárné Török Éva. Kézirat, BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék, Budapest, Mád, 2009.

Tállya kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere. Témavezető: Kabai Róbert. Kézirat, BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék, Budapest, Tállya, 2011.

Tolcsva kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere. Témavezető: Pádárné Török Éva. Kézirat, BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék, Budapest, Tolcsva, 2011.

Guidelines 2008. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. WHC. 08/01 January. 2008.

Táj Egyezmény 2007. 2007. évi CXI. törvény a Firenzében 2000 október 20-án kelt, az Európai Táj Egyezmény kihirdetéséről. www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/.../hungarian.pdf

1985. évi 21. törvényerejű rendelet a világ kulturális és természeti örökségének védelméről szóló, az Egyesült Nemzetek Oktatási, Tudományos és Kulturális Szervezete Általános Konferenciájának ülészakán Párizsban, 1972. november 16-án elfogadott egyezmény kihirdetéséről

2001.évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről

2011. évi LXXVII. törvény a világörökségről

www.vilagorokseg.hu. Világörökség Magyar Nemzeti Bizottsága honlapja.